

stadsbestuur en het weeshuis startte een Amsterdamse ondernemer in Delft een bedrijf waarin arme kinderen te werk gesteld zouden worden. Maar veel ouders weigerden pertinent medewerking, zelfs nadat hun uitkering was stopgezet. Op andere momenten waren de regenten trouwens niet zo hardvochtig. Integendeel, ze toonden vaak begrip voor de omstandigheden waarin paupergezinnen verkeerden. Ook met de burgerij moest onderhandeld worden. De Delftse armenzorg werd deels gefinancierd uit collectes en de bezittingen van de Kamer van Charitate, deels uit een speciale belasting, het Opperste Kleed. Iedere Delftenaar van een zekere welstand moest bij overlijden zijn of haar beste kledingstuk, of het equivalent in geld afstaan ten bate van de armen. Uiteraard claimden sommigen onvermogen, maar anderen zeiden dat ze al genoeg hadden gezorgd voor hun bejaarde ouders, bij voorbeeld, en zo de Kamer van Charitate veel geld hadden bespaard. Weer anderen daarentegen droegen geld af, zelfs als ze daartoe niet verplicht waren. En in 1673, toen de armoede de pan uitrees, waren de opbrengsten van de collectes veel hoger dan normaal. Uit alles blijkt dat de Delftenaren mededogen hadden met 'hun' armen.

Het boek van Van der Vlis is een *Fundgrube* voor gegevens over het leven van 'gewone mensen' in de zeventiende eeuw. Aan zo'n boek was behoefte. De bruikbaarheid wordt nog eens extra vergroot doordat dit boek, behalve registers op personen en geografische namen (plaatsen en straten), ook een index heeft op thema's. Deze laatste is een vreugd om door te nemen. Men vindt er alle in het boek vermelde beroepen, maar ook onderwerpen als 'eer', 'huisraad' en 'vriendschap'. Wie wil weten of, en in wat voor bedden de Delftse bededen sliepen, of welk speelgoed hun kinderen hadden, kan via dit register snel alle details achterhalen. Een mooi besluit van een waardevol boek.

Maarten Prak

J. Blaak, *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770* (Dissertatie Rotterdam 2004; Hilversum: Verloren, 2004, 368 blz., € 32,-, ISBN 90 6550 803 1).

Het aantal mensen dat kon lezen en schrijven nam in de vroegmoderne tijd gestaag toe. Wat, hoe en waarom zij lazen en schreven en welke rol het gesproken woord bij de overdracht en verwerking van informatie speelde, is het onderwerp van het onderhavig boek, dat als proefschrift te Rotterdam is verdedigd. Het werk past in de huidige trend; er is de laatste decennia veel kwantitatief en kwalitatief onderzoek verricht naar het leespubliek en leesgedrag in het vroegmoderne Europa en Nederland. De leesgeschiedenis is daarbij volgens de auteur echter primair beschouwd als onderdeel van de geschiedenis van het boekwezen en nauwelijks als onderdeel van de geschiedenis van de communicatiemiddelen, waardoor het gesproken en geschreven woord onvoldoende uit de verf zouden zijn gekomen tegenover het gedrukte woord. Hij wil minder platgetreden paden bewandelen en gaat uit van de aantekeningen van vier Hollandse dagboekschrijvers uit de zeventiende en achttiende eeuw, die grondig worden geanalyseerd en in hun historische context worden geplaatst. Het handelt hierbij om de notities van de Haagse schoolmeester David Beck uit 1624, de Delftse regent Pieter Teding van Berkhout uit de jaren 1669-1713,

de Amsterdamse katholieke klerk Jan de Boer uit de jaren 1747-1756 en de Leidse bevindelijke domineesdochter Jacoba van Thiel uit de jaren 1767-1770. Deze dwarsdoorsneden worden voorafgegaan door een uitvoerige inleiding over het onderzoek naar het leespubliek en leesgedrag in het vroegmoderne Europa en Nederland, dat als erg eenzijdig en weinig bevredigend wordt afgeschilderd.

De bevindingen van de auteur laten zich gemakkelijk samenvatten. Het gesproken woord moet een veel belangrijker informatiekanaal worden geacht voor de vroegmoderne tijd dan het geschreven of gedrukte woord. De drie communicatiemiddelen hingen ten nauwste met elkaar samen; zij overlaptten elkaar zelfs in sterke mate qua functies, netwerken en onderwerpen. Het leespubliek is niet te verdelen in duidelijke categorieën, noch voor de zeventiende, noch voor de achttiende eeuw; er bestonden geen geleerde en bijbellezers of traditionele, religieuze en actuele, verlichte lezers. Het leesgedrag is niet onder één noemer te vangen; geletterden lazen op diverse manieren: intensief en extensief, individueel en collectief, langdurig en kortstondig, systematisch en hapsnap. Lezen kon op allerlei plaatsen en tijden geschieden, afhankelijk van de huis- en dagindeling, de broodwinning, het sociaal leven en het tijdsgewricht. Het boekenbezit zegt weinig over het leesgedrag; naast boeken, die niet gekocht hoefden te worden, maar ook geschonken en geleend konden worden, werden talloze pamfletten, couranten en geschreven teksten geconsumeerd. De verklaringen voor het leesgedrag moeten worden gezocht in de behoefte aan godsdienstige bezinning, de hang naar informatie en verpozing, de eisen van het beroep, de noden van het sociaal leven en de zoektocht naar inspiratie.

Het belang van het boek lijkt mij primair gelegen in de vele bijzonderheden over het schrijf- en leesgedrag van de vier dagboekschrijvers, die uiteenlopende soorten lezers representeren. Beck vertegenwoordigt het schoolmeesterstype, Teding van Berkhout het aristocratisch type, De Boer het journalistieke type en Van Thiel het diepreligieuze vrouwentype. Toch hadden allen hun eigenaardigheden. Zo las Beck veel Franse poëzie van oudere datum, Teding van Berkhout veel recente Franse boeken, De Boer veel pamfletten en kranten en Van Thiel veel verlicht-stichtelijke lectuur. Hoe representatief zijn deze vier dagboekschrijvers echter voor de geletterden in de Republiek? Het komt mij voor dat de auteur zich veel te gemakkelijk van dat probleem heeft afgemaakt. Hij beperkt zich ertoe de representativiteit van elk onderzoek naar het leesgedrag ter discussie te stellen en te relativeren (39) en het viertal 'niet zonder meer' representatief voor de geletterden te achten. (292) Natuurlijk was het selecte gezelschap van dagboekschrijvers door zijn intensieve schrijf- en leesgedrag helemaal niet representatief voor de geletterden. De beschouwingen over het viertal hebben daarom primair illustratieve waarde: zij verschaffen inzicht in de vraag hoe opmerkelijke, druk schrijvende en lezende persoonlijkheden uit bepaalde milieus omgingen met het gesproken, geschreven en gedrukte woord. Hoewel de auteur tal van algemene theorieën op zijn beperkte onderzoek loslaat, kan daaraan weinig waarde worden toegekend.

Het boek is met verve, maar erg wijdlopig geschreven. De auteur had de tekst aanzienlijk kunnen bekorten als hij scherper de leidende probleemstelling in de gaten had gehouden en allerlei notoire kwesties bekend had verondersteld. Storend is vooral het aantal boude stellingen dat als verrassende bevindingen wordt gepresenteerd, terwijl zij meer weghebben van het intrappen van open deuren. Natuurlijk was het gesproken woord

in de vroegmoderne tijd een belangrijker informatiekanaal dan het geschreven en gedrukte woord. Waar het echter vooral om draait is de relatieve betrouwbaarheid van de drie communicatiemiddelen. Uiteraard waren het gesproken, geschreven en gedrukte woord onlosmakelijk met elkaar verweven. Belangrijker zijn echter het eigen karakter en de eigen functie van elk communicatiemiddel. Natuurlijk lasen frequente lezers op allerlei wijzen, naargelang de omstandigheden, oogmerken en seizoenen. Interessanter lijkt mij echter het leesgedrag van minder regelmatige lezers. Uiteraard lieten lezers zich slechts door drukwerk overtuigen als de inhoud ervan harmonieerde met het eigen standpunt. Hoe moet men deze evidentie echter rijmen met de voorstelling dat Van Thiel een bevindelijke kijk op geloofszaken zou hebben ontwikkeld door het lezen van stichtelijke boeken? (291) Natuurlijk was het protestantisme niet alleen de godsdienst van het gedrukte woord. (293) Wie heeft echter ooit het belang van het gesproken woord in het protestantisme ontkend? Zo zou men kunnen doorgaan. Men moet het boek, kortom, met verstand lezen.

Guido de Bruin

A. Meskens, *Joannes della Faille s. j. Mathematics, modesty and missed opportunities* (Belgisch historisch instituut te Rome. Bibliotheek LIII; Brussel, Rome: Belgisch historisch instituut te Rome, 2005, 177 blz., ISBN 90 74461 53 0).

De naam Joannes della Faille zal weinigen iets zeggen, al is hij ook niet geheel onbekend gebleven. Toen de jonge Christiaan Huygens zijn eerste boek schreef, waarin hij liet zien hoe de kwadratuur van een segment van een cirkel, ellips of hyperbool kon worden gevonden als hun zwaartepunt bekend was, bemerkte hij dat sommige van zijn bevindingen al achttien jaar eerder waren ontdekt. De Zuidnederlandse jezuïet Joannes della Faille had ze gepubliceerd in zijn boekje *Theoremata de centro gravitatis partium de circuli et ellipsis*, in 1632 verschenen te Antwerpen. Deze Della Faille is nu onderwerp van een gedetailleerde studie door de wetenschapshistoricus Ad Meskens, onder meer bekend van zijn werk over de wiskundebeoefening in het zestiende-eeuwse Antwerpen. Onmiddellijke aanleiding was de ontdekking dat het familiearchief van de huidige familie Della Faille nog tal van manuscripten en persoonlijke brieven van Joannes bevat. Samen met stukken uit archieven van de jezuïetenorde en uit de academie van Madrid maken deze het mogelijk zijn levensloop gedetailleerd te reconstrueren.

Het boek van Meskens gaat eerst in op de familie van Della Faille en op de situatie in Antwerpen, in het bijzonder ook het wiskundeonderwijs bij de jezuïeten. Vervolgens wordt de levensloop van Della Faille geschetst. Joannes della Faille werd geboren in 1597 in een voorname Antwerpse familie. Hij toonde zich zeer ontvankelijk voor de contrareformatorische geest die sinds 1585 in de stad veld won. Zijn leven werd getekend door vroomheid en een serieuze opvatting van zijn religieuze plichten. Hij werd opgeleid bij de jezuïeten, waar hij les kreeg van Gregorius a Sancto Vincentio, de grondvester van de wiskundige traditie bij de Antwerpse jezuïeten. Al jong besloot hij om zelf tot de orde toe te treden — niet geheel tot vreugde van zijn ouders. Vanaf 1620 onderwees Della Faille wiskunde aan de jezuïetencolleges te Dôle en Leuven. In 1629 werd hij benoemd tot leraar

in de vroegmoderne tijd een belangrijker informatiekanaal dan het geschreven en gedrukte woord. Waar het echter vooral om draait is de relatieve betrouwbaarheid van de drie communicatiemiddelen. Uiteraard waren het gesproken, geschreven en gedrukte woord onlosmakelijk met elkaar verweven. Belangrijker zijn echter het eigen karakter en de eigen functie van elk communicatiemiddel. Natuurlijk lazten frequente lezers op allerlei wijzen, naargelang de omstandigheden, oogmerken en seizoenen. Interessanter lijkt mij echter het leesgedrag van minder regelmatige lezers. Uiteraard lieten lezers zich slechts door drukwerk overtuigen als de inhoud ervan harmonieerde met het eigen standpunt. Hoe moet men deze evidentie echter rijmen met de voorstelling dat Van Thiel een bevindelijke kijk op geloofszaken zou hebben ontwikkeld door het lezen van stichtelijke boeken? (291) Natuurlijk was het protestantisme niet alleen de godsdienst van het gedrukte woord. (293) Wie heeft echter ooit het belang van het gesproken woord in het protestantisme ontkend? Zo zou men kunnen doorgaan. Men moet het boek, kortom, met verstand lezen.

Guido de Bruin

A. Meskens, *Joannes della Faille s. j. Mathematics, modesty and missed opportunities* (Belgisch historisch instituut te Rome. Bibliotheek LIII; Brussel, Rome: Belgisch historisch instituut te Rome, 2005, 177 blz., ISBN 90 74461 53 0).

De naam Joannes della Faille zal weinigen iets zeggen, al is hij ook niet geheel onbekend gebleven. Toen de jonge Christiaan Huygens zijn eerste boek schreef, waarin hij liet zien hoe de kwadratuur van een segment van een cirkel, ellips of hyperbool kon worden gevonden als hun zwaartepunt bekend was, bemerkte hij dat sommige van zijn bevindingen al achttien jaar eerder waren ontdekt. De Zuidnederlandse jezuïet Joannes della Faille had ze gepubliceerd in zijn boekje *Theoremata de centro gravitatis partium de circuli et ellipsis*, in 1632 verschenen te Antwerpen. Deze Della Faille is nu onderwerp van een gedetailleerde studie door de wetenschapshistoricus Ad Meskens, onder meer bekend van zijn werk over de wiskundebeoefening in het zestiende-eeuwse Antwerpen. Onmiddellijke aanleiding was de ontdekking dat het familiearchief van de huidige familie Della Faille nog tal van manuscripten en persoonlijke brieven van Joannes bevat. Samen met stukken uit archieven van de jezuïetenorde en uit de academie van Madrid maken deze het mogelijk zijn levensloop gedetailleerd te reconstrueren.

Het boek van Meskens gaat eerst in op de familie van Della Faille en op de situatie in Antwerpen, in het bijzonder ook het wiskundeonderwijs bij de jezuïeten. Vervolgens wordt de levensloop van Della Faille geschetst. Joannes della Faille werd geboren in 1597 in een voorname Antwerpse familie. Hij toonde zich zeer ontvankelijk voor de contrareformatorische geest die sinds 1585 in de stad veld won. Zijn leven werd getekend door vroomheid en een serieuze opvatting van zijn religieuze plichten. Hij werd opgeleid bij de jezuïeten, waar hij les kreeg van Gregorius a Sancto Vincentio, de grondvester van de wiskundige traditie bij de Antwerpse jezuïeten. Al jong besloot hij om zelf tot de orde toe te treden — niet geheel tot vreugde van zijn ouders. Vanaf 1620 onderwees Della Faille wiskunde aan de jezuïetencolleges te Dôle en Leuven. In 1629 werd hij benoemd tot leraar